

İlk Fıkıh Usûlü Sözlüğü: el-Hudûd Fi'l-Usûl

The First Concept Dictionary in Uşûl al-Fıqh: al-Ĥudûd Fi'l-Uşûl

Davut EŞİT

Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı
ORCID ID: 0000-0003-1366-4650 e-mail: davutesit@hakkari.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 1 Haziran 2019/ 1 June 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 4 Temmuz 2019 / 4 July 2019

Yayın Tarihi / Published: 24 Temmuz 2019 / 24 July 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz / July

Cilt / Volume: 5 Sayı / Issue: 2 Sayfa / Pages: 359-382

Öz

Sözlüklerin telif edilmesi ilmî disiplinlerin gelişiminden sonraki bir dönemde gerçekleşmiştir. Fıkıh usûlü alanında yazılan sözlükler de fıkıh usûlü ilminin tedvininden sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. Fıkıh usûlü literatürünün oluşumuyla beraber başlayan kavramsallaşma süreci bu alanda derli toplu ve müstakil eserlerin telif edilmesiyle yeni bir aşama kaydetmiştir. Fıkıh usûlüne dair günümüze ulaşan ilk sözlükler, V./XI. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu alana dair ilk sözlük denemesi bilebildiğimiz kadarıyla İbn Fûrek'in *el-Hudûd fi'l-uşûl* adlı eseridir. Bu eser fıkıh usûlü ıstılahlarının yanında kelâm ıstılahlarını içerse de fıkıh usûlü kavramlarının derli toplu bir şekilde içeren ilk eser olması bakımından dikkat çekicidir. *el-Hudûd fi'l-uşûl* kendisinden sonra üretilen fıkıh usûlündeki ıstılah literatürüne öncülük etmesi ve onları büyük ölçüde etkilemesi bakımından da önemlidir. Keza, eser yazıldığı dönemdeki fıkıh usûlü ıstılahlarının çerçevesini belirleme açısından da kayda değerdir. Bu araştırmada ilk fıkıh usûlü sözlüğü niteliğinde olan *el-Hudûd fi'l-uşûl*'ün yapısına, içeriğine, fıkıh usûlündeki ıstılah literatüründeki önemine ve etkisine değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Fûrek, *el-Hudûd*, Fıkıh Usûlü, İstılah, Sözlük

Abstract

The concept dictionaries have been written in a period following the development of scientific disciplines. The concept dictionaries written in the field of usûl al-fıqh also have been taken place some periods after codified of Islamic jurisprudence. The conceptualization process, which started with the formation of the fıqh literature, has taken a new step with well-organized and independent works. The first work of concept dictionary in usûl al-Fıqh which has survived the present day appeared in V./XI. century. As far as we know, the first dictionary study on this field is Ibn Fûrak's *al-Hudûd fi'l-uşûl*. Although this work includes notions of usûl al-fıqh as well as the concepts of theology (science of kalam), it is so important study because it is the first study that contains the concepts of usûl al-fıqh in a well-organized way. Also it is a significant study because it has pioneered the efforts of the concept dictionary in usûl al-fıqh and it has a great effect on them. It is also noteworthy in terms of determining the framework of the concepts of usûl al-fıqh. In this study, I will discuss the structure and content of *al-Hudûd fi'l-uşûl* which is the first work of concept dictionary in usûl al-Fıqh and its importance and effects on studies of concept dictionary in usûl al-fıqh.

Keywords: İbn Fûrak, *al-Hudûd*, Usûl Al-Fıqh, Technical Terms, Dictionary

Giriş

İslam hukukuna dair ıstılah yazımı, fıkıh literatürünün ortaya çıkışından sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir.¹ Bunları furû', usûl ve mezhep literatüründe yer alan kavramların açıklanmasına dönük çalışmalar olmak üzere üç ana başlıkta değerlendirmek mümkündür.² İslam hukukuna ilişkin günümüze ulaşan ilk ıstılah eserleri, furû' fıkıh kitaplarında yer alan nadir ve garîb kelimeleri açıklama gayesi taşımaktadır.³ Bu açıdan bakıldığında İslam hukukundaki ilk ıstılah eserleri, ıstılahların belli bir sistemle bir araya getirilip açıklandığı derli toplu lügatler tarzında olmayıp, daha çok belli bir mezhebin muteber kabul edilen eserlerinde geçen nadir ve garîb kelimeleri açıklamaya dönük indeks türündeki eserler olduğunu

¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Fıkıh İlmî ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, haz. Abdullah Kahraman, [hazırlayanın girişi] (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016), 11.

² Kahraman, *Fıkıh İlmî ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 11.

³ Kahraman, *Fıkıh İlmî ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 11-12.

söylemek mümkündür.⁴ İlk fıkıh sözlüğü olarak nitelendirilebilecek Ebû Manşûr el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *ez-Zâbir fî ğarîbi el-fâzi'l-imâm eş-Şâfi'î* adlı eseri bu tür eserlerdendir.⁵ Ezherî, Şâfi'î'nin (ö. 204/820) öğrencisi Muzenî'nin (ö. 264/878) *Muhtaşar*'ını esas aldığı eserinde, *Muhtaşar*'da geçen nadir ve ğarîb kelimeleri açıklamaktadır.⁶ İbn Fâris el-Kazvîni'nin (ö. 395/1004) *Hıyetu'l-fukabâ* adlı eseri⁷ ilk dönem fıkıh ıstılahları literatürünün özelliklerini taşımakta ve yöntem olarak Ezherî'nin *ez-Zâbir*'ine benzemektedir.⁸ Kazvîni de Muzenî'nin *Muhtaşar*'ını esas aldığı eserinde, *Muhtaşar*'da geçen kavramların dilsel ve etimolojik açıklamalarını yapmaktadır. Bundan dolayı kaynaklarda bu eser, *Şerhu Muhtaşari'l-Muzenî* adıyla da bilinmektedir.⁹ İlk dönem furû' fıkıh ıstılahlarına dair bu metinlerden sonra mezhep bilginlerinin kendi literatürlerini merkeze alarak ürettikleri birçok eser kaleme alınmıştır.¹⁰

Fıkıh usûlüne dair günümüze ulaşan ilk ıstılah eserleri, V./XI. yüzyılda gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki makalemize konu olan İbn Fûrek'in (ö. 406/1015)¹¹ *el-Hudûd fi'l-uşûl (el-Hudûd ve'l-*

⁴ Nail Okuyucu, "Fıkıh İstılahlarına Dair Bazı Değıniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lüğatçesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27 (2016): 594.

⁵ Eser için bk. Ebû Manşûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî el-Ezherî, *ez-Zâbir fî ğarîbi el-fâzi'l-İmâm eş-Şâfi'î* (el-Kâhirâ: Dâru't-Talâi',1994).

⁶ Selahattin Kıyıcı, "Ezherî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12:65; Kahraman, *Fıkah İlmî ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 12; Okuyucu, "Fıkıh İstılahlarına Dair Bazı Değıniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lüğatçesi", 594.

⁷ Eser için bk. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzi el-Kazvîni el-Hemedânî, *Hıyetu'l-fukabâ*, thk. 'Abullâh b. 'Abdilmuhsin et-Turkî (Beyrüt: eş-Şirketu'l-Muttahide li'-Tavzi',1983/1403).

⁸ Hüseyin Tural, "İbn Fâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19:480; Kahraman, *Fıkah İlmî ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 13; Okuyucu, "Fıkıh İstılahlarına Dair Bazı Değıniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lüğatçesi", 594.

⁹ Kahraman, *Fıkah İlmî ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 13.

¹⁰ Kahraman, *Fıkah İlmî ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 11-24; Okuyucu, "Fıkıh İstılahlarına Dair Bazı Değıniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lüğatçesi", 594-598.

¹¹ Adı el-Ustâz Ebû Bekr Muhammed el-Hasen b. Fûrek el-Enşârî en-Asbahânî'dir. Absahân'da (İsfahan) da 330/941 yılı civarında doğduğı tahmin edilmektedir. Burada [Şâfi'î] fıkında eğitimi almıştır. Fıkıh eğitimi aldığı hocası kelâm konularında kendisine yeterli cevapları veremeyince kelâm ilmini öğrenmeye karar vermiştir. Kelâmî hareketlerin yoğun olduğu Irak bölgesine gitmiştir. Irak'ta Eş'arî kelâmını öğreninceye kadar kalmış, burada Eş'arî'nin kelâm yöntemini Ebu'l-Hasen el-Bâhilî'den almıştır. Eş'arî'nin diğer bir öğrencisi İbn Mucâhid et-Tâi'den de ders almıştır. Dönemin diğer Eş'arî bilginlerinden olan Bakillânî ve Ebû İshâk el-İsferâyînî ile ders arkadaşlığı yaptığı ve onlarla kelâmî konularda müzakereler yaptığı bilinmektedir. Irak'taki ilim tahsilinden sonra Asbahân'a giderek orada ehl-i sünnet'in görüşlerini başarılı bir şekilde savunmuştur. Asbahân'dan sonra Rey Şehrîne giderek burada Kerrâmîler ve Mu'tezilîler yaptığı tartışmalardan sonra "bidatçıların" iftirasından dolayı fitneye maruz kalmış ve zincirlenmiş bir şekilde Şîrâzâ götürülmüştür. Ebû 'Abdillâh el-Hâkim'in, Emir Nâşîru'd-devle Ebu'l-Hasen b. İbrâhîm nezdindeki girişimleri sonucu serbest kalmış ve Nîsâbûr'a gönderilmiştir. Orada kendisi için Ebu'l-Hasen el-Bûşencî'nin hankahı yanında bir medrese ve ev inşa edilmiştir. Tarihi kaynakların aktardığına göre bu medresede birçok farklı ilimde ders veren İbn Fûrek, yüzlerce âlim yetişmiştir. Gaznelî Mahmûd'un daveti üzerine Gazne kentine gitmiş orada birçok münazaraya katılmıştır. Kerrâmîlerin liderlerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Haysem (İbnu'l-Haysem) el-Kerrâmî ile Sultan Mahmûd'un meclisinde tartışmıştır.¹¹ Kerrâmîler İbn Fûrek'e iftira atarak onun Hz. Peygamber'in vefat ettiği için bugün artık Peygamber olarak değerlendirilemeyeceğı düşüncesinde olduğu iftirasında bulunmuşlardır. Kerrâmîler bu iftirayla İbn Fûrek'i Sultan Mahmûd'a şikâyet etmişlerdir. Sultan Mahmûd İbn Fûrek'i dinledikten sonra onun bu görüşte olmadığını anlamış ve kendisine izet-u ikramda bulunmuştur. Ebû Abdullâh İbn Kerrâm ve takipçilerine karşı şiddetli bir mücadele vermiştir. Kerrâmîler'in İbn Fûrek'i Gazne'den ayrılıp Nîsâbûr'a geri döndüğünde yolda zehirledikleri kaynaklarda

muwâd'ât) adlı eseridir. İbn Fûrek'ten önce fıkıh usûlü ıstılahlarının gelişimi konusunda hatırı sayılır aşamaların kaydedildiğini söylemek gerekir. Fıkıh usûlü eserlerinde ıstılahların açıklanması ve bunların tartışılması, İbn Fûrek'ten önce müstakil olmasa da kavramsallaşmanın yaşandığını göstermektedir. Çünkü İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'un başında âlimler arasında yaygın olarak kullanılan kavramlar hakkında makbul sayılan tanımlara yer vereceğini söylemesi bu alanda kayda değer gelişmelerin olduğunu göstermektedir.¹² Aynı şekilde ileride değineceğimiz üzere İbn Fûrek'in yaptığı bazı tanımların çağdaşı el-Kâdî el-Bâkıllânî (ö. 403/1013) tarafından aynı şekilde yapılmış olması ve bunların daha sonraki usûlcülerin eserlerinde de sıklıkla kullanılması, fıkıh usûlündeki kavramsallaşmanın önemli bir aşama kaydettiğini göstermektedir. İbn Fûrek'in eserinin ayırıcı özelliği kendisinden önce oluşan kavramsallaşmayı derli toplu bir şekilde ve müstakil bir eser halinde sunmuş olmasıdır. Bundan dolayı İbn Fûrek'in eseri -bilebildiğimiz kadarıyla- fıkıh usûlü ıstılahlarının yer aldığı derli toplu ilk eserdir.¹³ Ancak eserde fıkıh usûlü dışında kelâm ıstılahları da yer almaktadır.¹⁴ Bu açıdan bakıldığında eser sadece fıkıh usûlüne özgü değildir. Buna rağmen fıkıh usûlünü de içermesi ve bu alanda ilk müstakil eser olması bakımından önemlidir. İbn Fûrek'in eseri kendisinden sonra kaleme alınan ıstılah çalışmalarına öncülük etmesi bakımından da dikkate değerdir. İbn Fûrek'in eserinden sonra gerek müstakil olarak gerekse de fıkıh usûlü eserlerinde ayrı bir başlık altında yer alan "el-Hudûd" türü çalışmaların yapıldığını görmek mümkündür. İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'u kendisinden sonra kaleme alınan fıkıh usûlündeki "el-Hudûd" edebiyatını büyük ölçüde etkilemiştir. Klasik dönemde üretilen ıstılah literatürünün çerçevesi ve yöntemi İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'u esas alınarak belirlenmiştir. Sözgelimi Mâlikî usûlcülerinden Ebu'l-Velid el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) kaleme aldığı *Kitâbu'l-hudûd fi'l-uşûl* adlı eseri

zikredilmektedir. Nisâbü'r'a dönüş yolunda Büst yakınlarında 406 yılında vefat eden İbn Fûrek bundan dolayı eş-Şehîd olarak da anılmaktadır. Hayatı için bk. Ebû 'Amr Takıyyuddîn Osmân b. Şalâhuddîn 'Abdirrahmân b. Mûsâ es-Şehrezûrî İbnu's-Salâh, *Ṭabaḳātu'l-fukahâi's-Şâfi'yye*, thk. Muḥyuddîn 'Alî Necîb (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1: 136-138; Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve veşâyâtü'l-meşâbir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer 'Abdusselâm et-Tedmurî (Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-'Arabî, 1993/1413), 26: 467; 28: 148; Ebû Naşr Tâcuddîn İbnu's-Subkî 'Abdulvehhâb b. 'Alî b. Abdilkâfi es-Subkî, *Ṭabaḳātu's-Şâfi'yyeti'l-kuḫrâ*, thk. Maḥmûd Muḥammed Ṭanâhî, 'Abdulfettâh Muḥammed el-Ḥulv (el-Kâhira: Maṭba'ātu 'İsâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1964/1383), 4: 127-132; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19:495.

¹² Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Aşbâhânî İbn Fûrek, *Kitâbu'l-hudûd fi'l-uşûl (el-Hudûd ve'l-muwâda'ât)* thk. Muhammed Suleymânî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), 75; benzer değerlendirmeler için bk. Okuyucu, "Fıkıh İstılahlarına Dair Bazı Değıniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lüğatçesi", 598.

¹³ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, [muhakkikin girişi], 54; Davut İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütekekkim Metodunun Delalet Anlayışı* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2006), 7; Okuyucu, "Fıkıh İstılahlarına Dair Bazı Değıniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lüğatçesi", 598.

¹⁴ İbn Fûrek, *Kitâbu'l-hudûd fi'l-uşûl*, 76-135.

büyük ölçüde İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'unun etkisindedir.¹⁵ Bâcî'nin eserinde zikrettiği istilahlara ve bunların açıklamaları, İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'un genişletilmiş bir örneği mahiyetindedir. Bâcî, İbn Fûrek'ten farklı olarak istilahlara tanımlamakla yetinmemekte aynı zamanda bunları açıklamakta ve örnekler vermektedir.¹⁶ Keza Hanbelî usûlcü Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) *el-Udde* adlı eserinin başında müstakil olarak yer verdiği "el-Hudûd" bölümü de İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'unun genişletilmiş bir örneği niteliğindedir. Ferrâ' da İbn Fûrek'ten farklı olarak istilahlara açıklamakta ve örnekler vermektedir.¹⁷ Şâfiîlerden Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ise *el-Mulahhaş* adlı eserinin başında müstakil bir bölüm olarak zikrettiği istilahlara ve bunların mahiyeti büyük ölçüde İbn Fûrek'in eserinin etkisinde yapılmış bir çalışma olarak dikkat çekmektedir.¹⁸ Hanbelî usûlcülerinden Ebu'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin (ö. 510/1116), *et-Tembîd fî usûli'l-fıkḥ* adlı eserinin başında "el-Hudûd" başlığı altında zikrettiği istilahlara çerçevesi de, İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'unun etkisinde ve yöntem olarak devamı niteliğindedir.¹⁹ Keza Hanbelî usûlcülerinden Ebu'l-Vefâ' İbn 'Aqîl (ö. 513/1119), *el-Vâdih fî usûli'l-fıkḥ* eserinin girişinde istilahlara yer vermesi, İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'unun istilahlara müstakil olarak derli toplu bir şekilde yazılması konusunda etkili olduğunu göstermektedir.²⁰ Dolayısıyla İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'u hem kendinden sonra kaleme alınan eserlere öncülük etmesi hem de onları etkilemesi bakımından ön plana çıkmaktadır.²¹

İbn Fûrek'in fıkḥ usûlü alanında yazdığı ve günümüze ulaşan iki eseri bilinmektedir. Birincisi araştırmamıza konu olan *el-Hudûd* adlı eseridir. İkincisi ise muhtasar bir şekilde kaleme aldığı fıkḥ usûlü eseridir. Bu eser, *en-Nuket* ve *el-Muhtaşar* adıyla iki farklı baskısı

¹⁵ İltaş, *Fıkḥ Usulünde Mütekekkim Metodunun Delalet Anlayışı*, 9.

¹⁶ Karşılaştırma için bk. İbn Fûrek, *Kitâbu'l-Hudûd fî'l-usûl*, 76-160; Ebu'l-Velîd Suleymân b. Halef b. Sa'd et-Tucîbî el-Bâcî, *el-Hudûd fî'l-usûl (el-İşâre fî usûli'l-fıkḥ* ile birlikte), thk. Muḥammed Ḥâsen Muḥammed Ḥâsen İsmâ'îl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003/1424), 95-126.

¹⁷ Karşılaştırma için bk. İbn Fûrek, *Kitâbu'l-Hudûd fî'l-usûl*, 76-160; Ebû Ya'la Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ', *el-Udde fî usûli'l-fıkḥ*, thk. Ahmed b. 'Alî Seyr el-Mubârekî (Riyâd, y.y. 1993/1413), 1: 74-183.

¹⁸ Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Mulahhaş fî'l-cedel*, thk. Muhammed Yûsuf Ahandicân Niyâzî (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu Ummi'l-Kurâ, 1407), 1: 28.

¹⁹ Ebu'l-Hattâb Maḥfûz b. Ahmed b. el-Ḥâsen el-Kelvezânî el-Bağdâdî, *et-Tembîd fî usûli'l-fıkḥ* (Mekke: Merkezu'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyau Turâsi'l-'Arâbî, 1985/1406), 1: 33-99.

²⁰ Ebu'l-Vefâ' 'Alî b. 'Aqîl b. Muḥammed b. 'Aqîl el-Bağdâdî, *el-Vâdih fî usûli'l-fıkḥ*, thk. 'Abdullah b. 'Abdilmuḥsin et-Turkî (Beyrût: Muessetu'r-Risâle, 1999/1420), 1: 7-33.

²¹ Burada şunu hatırlatmak gerekir ki İbn Fûrek'in etkisi sadece istilahlara sınırlı değildir. İbn Fûrek'in *el-Muhtaşar*'da zikrettiği asl (kitâb-sünnet-icmâ'), ma'kûlu'l-aşl (lahnu'l-ḥitâb, fahve'l-ḥitâb, delîlu'l-ḥitâb, mane'l-ḥitâb/kıyâs), istişhâbu'l-hâl'a dayanan usûl sistematığı Bâcî, Ferrâ' ve Şîrâzî tarafından sürdürülmüştür. Karşılaştırma için bk. İbn Fûrek, *el-Muhtaşar fî usûli'l-fıkḥ*, (İbn Fûrek ve arâbu'l-usûliyye me'a tahkîki kitâbi ile birlikte) thk. Muḥammed Ḥâsan 'Avaḍ (Dimeşk: Dâru'n-Nûr, 2014/1435), 1: 89; Ferrâ', *el-Udde*, 1: 71-74; Bâcî, *İbkâmu'l-fusûl fî abkâmi'l-usûl*, thk. 'Abdulmecid et-Turkî (Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1995/1415), 1: 193; Şîrâzî, *el-Me'ûne fî'l-cedel*, thk. 'Alî 'Abdul'azîz el-'Umeyrîni (Kuveyt: Cem'iyetu İhyai't-Turâsi'l-İslâmî, 1987/1407), 26-39; *el-Mulahhaş*, 1: 29-104.

gerçekleştirilmiştir.²² Modern araştırmalarda *el-Hudûd* ile ilgili bazı yanlış değerlendirmeler yapılmaktadır. Birinci yanlış *el-Hudûd*'un Hanefî mezhebinin esaslarına göre yapılan ıstılah çalışması olduğudur. Bu yanlış Carl Brokelman ve Fuat Sezgin dile getirmektedir.²³ Şâfi'î ve Eş'arî kimliğiyle maruf olan İbn Fûrek'in eserinin Hanefî mezhebine göre yazılmış bir eser olamayacağı aşikârdır.²⁴ *el-Hudûd*'a dair dile getirilen ikinci yanlış değerlendirme ise *el-Hudûd*'un *en-Nuket* adıyla basılmış olduğudur. Bu yanlış değerlendirme de Sezgin tarafından ileri sürülmektedir. Sezgin *el-Hudûd*'un hicrî 1324 yılında Beyrût'ta basıldığını söylemektedir.²⁵ Ancak bu tarihte basılan *el-Hudûd* değil *en-Nuket*'tir.²⁶ Muhtemelen Sezgin'in verdiği bu bilgiyi dikkate alan çağdaş araştırmacılar, *el-Hudûd*'un *en-Nuket* olarak basıldığı bilgisini aktararak söz konusu hatayı tekrarlamaktadırlar.²⁷

1. Eserin Yapısı

İbn Fûrek, eserinin mukaddimesinde usûlû'd-dîn ve furû'u'd-dîn âlimleri arasında yaygın olarak kullanılan tanım, ıstılah ve ibarelere ilişkin makbul (kendi hocalarının benimsediği) sayılacak, anlaşılması ve ezberlenmesi kolay bir eser yazacağını ifade etmektedir.²⁸ İbn Fûrek'in bu açıklamaları eserini yazmasının iki ana saiki olduğunu göstermektedir. Birincisi mensubu olduğu usûlî ve kelâmî çizgiyle uyumlu bir ıstılah eseri yazmaktır. İbn Fûrek'in Şâfi'î-Eş'arî çizgisini benimsediği düşünüldüğünde bu geleneğe uygun bir eser yazmak istediği anlaşılmaktadır. İkincisi ise ıstılah alanında el kitabı niteliğinde bir eser yazmaktır. İbn Fûrek'in Nîsâbûr'da kendisi için inşa edilen medresede ders verdiği düşünüldüğünde öğrencileri için bir başvuru kaynağı yazmak istediği anlaşılmaktadır.

İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'u iki ana kısma ayrılmaktadır. Birinci kısmında kelâm literatürünün yapısına uygun olarak ilk önce kelâm ilminin giriş konuları arasında yer alan ilim, ilim çeşitleri (zarûrî ilim, kesbî ilim), nazar, delil, akıl, hadd vb. ıstılahlara ilişkin tanımlar yapılmaktadır. Eserde daha sonra kelâm ilminde sıklıkla kullanılan şâhid, gâib, şey, ma'dûm, kadîm, muhdes, fâ'il, kesb, cevher ve cism gibi birçok ıstılahın tanımına değinilmektedir. Eserde kelâm ilminin ana konuları olan tevhîd, nübüvvet ve me'âd konularına ilişkin tanımlar ve açıklamalara yer verildikten sonra

²² İbn Fûrek, *Muqaddime fî nuket min usûlî'l-fıkḥ*, (*Mecmu'u resâil min usûlî'l-fıkḥ*'in içinde), (Beyrût: el-Maṭba'ātu'l-Ehliyye, 1906/1324)

²³ Carl Brokelman, *Târîḥu'l-edebi'l-ʿarabî*, trc. 'Abdulhalim en-Neccâr, (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1959), 3: 218; Fuat Sezgin, *Târîḥu't-turâsî'l-ʿarabî*, trc. Fehmî Hicâzî (Riyâd, Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd), 1991/1411, 4: 53.

²⁴ Benzer değerlendirme için bk. İbn Fûrek, *el-Hudûd*, [muhakkikin girişi], 40.

²⁵ Sezgin, *Târîḥu't-turâsî'l-ʿarabî*, 4: 53.

²⁶ İbn Fûrek, *Muqaddime fî nuket min usûlî'l-fıkḥ*, (*Mecmu'u resâil min usûlî'l-fıkḥ*'in içinde), (Beyrût: el-Maṭba'ātu'l-Ehliyye, 1906/1324)

²⁷ Bu görüşler için bk. Yavuz, "İbn Fûrek", 19: 498; Halis Demir, "İslam Hukukunda Hudûd ve İstılah Edebiyatı", *Turkish Studies* 11/5 (2016): 210; Kahraman, *Fıkḥ İlmi ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 13.

²⁸ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 75.

ikinci kısım olarak nitelendirebileceğimiz bölümde fıkıh usûlü ıstılahlarına yer verilmektedir.²⁹ Yaklaşık olarak 60'tan fazla ıstılahın yer aldığı bu bölümde fıkıh, fıkıh usulü başta olmak üzere, Kitâb, sünnet, icmâ' ve kıyâs konularına ilişkin kavramların tanımları yapılmaktadır. Eserde genellikle sadece tanımlara yer verilmekte bunlara ilişkin açıklamalara ve örneklere yer verilmemektedir. Eserde yer alan usûlî ıstılahları eserdeki sırasına göre şu şekilde derlemek mümkündür:³⁰

1. emir	2. nehiy	3. icâb	4. vâcib
5. el-mendûb ileyh	6. ibâha	7. mubâh	8. mahzur/haram/el-vâcib terküh
9. nefl/nedb	10. usûlu'l-fikh	11. fikh	12. icmâ'
13. kıyâs	14. nass	15. fahve'l-hitâb	16. lahnu'l-[hitâb]
17. delîlu'l-hitâb	18. 'umûm	19. zâhir	20. husûs
21. mukayyed	22. istisnâ'	23. nesh	24. bedâ'
25. muhkem	26. hakikat	27. mecâz	28. asl
29. fer'	30. te'vîl	31. mücmel	32. mufesser
33. muteşâbih	34. re'y	36. zann	37. ğalebetu'z-zan
38. şekk	39. sünnet	40. mutevâtir	41. âhâd
42. fevât	43. fâit	44. kadâ'	45. i'âde
46. 'illet	47. şart	48. tard	49. 'aks
50. nakd	51. kesr	52. ma'lûl	53. kalb
54. el-'illetu'l-mute'addiyye	55. mu'arada	56. el-'illetu'l-vâkife	57. sehiv
58. cehl	59. tercih	60. cedel	61. sebep

²⁹ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 76-135.

³⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 135-160.

62. taklîd

2. Eserin Fıkhi İçeriği

İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'ta zikrettiği bazı fıkıh usûlü ıstılahlarına ilişkin tanımlarından hareketle eserin fikhî yönü irdelenecektir. İstılahlar, klasik fıkıh usûlü yapısına uygun olarak belli başlıklar altında zikredilecektir.

2.1. [Mukaddimât]

İbn Fûrek, *fıkıh* "ıctihâd ve istinbât yoluyla elde edilmiş şer'î hükümleri idrak etmek" olarak tanımlamaktadır.³¹ İbn Fûrek'in yaptığı fıkıh tanımında birkaç hususu gözettiğini söylemek mümkündür. Birincisi "şer'î hükümler" ifadesiyle akli hükümleri fıkıh tanımının dışına çıkarmak istemiştir. İbn Fûrek, "ıctihâd ve istinbât yoluyla..." ifadesiyle şer'î hükümleri kendi arasında bilinme yöntemi açısından iki kısma ayırdığı anlaşılmaktadır. Birincisi ıctihâd ve istinbâta gerek olmaksızın âlim (hâss) ve âlim olmayan herkesin (âmm) kesin bir yolla bildiği hükümlerdir. Beş vakit namazın farz olması, zinanın haram olması ve gücü yeten kişiye haccın farz olması bu tür hükümlere örnek olarak verilebilir. Bu tür hükümler İbn Fûrek'in tanımına göre fıkıh olarak adlandırılmaz. Çünkü ıctihâd ve istinbâta gerek kalmaksızın herkes bu hükümleri bilebilir. Ancak fakih genel halk kitesinden farklı olarak ancak âlimlerin bilebileceği nazar ve ıctihâda dayanan hükümleri bilen kişidir.³² Nitekim Şîrâzî fıkıh tanımında yer alan "ıctihâda dayanan..." kaydını koymasının nedenini bu şekilde açıklamaktadır. Şîrâzî, namazın ve diğer ibadetlerin farz olduğu, zina ve hırsızlığın haram olduğuna ilişkin hükümlerde olduğu gibi âminin genel olarak bildiği hususları fıkıhın tanımında çıkarmak için "ıctihâda dayanan..." kaydını zikrettiğini belirtmektedir.³³

Fıkıh tanımında 'ilim/marife kelimelerinin kullanılması eleştirilere konu olmuştur.³⁴ Çünkü müctehid ıctihâd ve istinbât yoluyla şer'î bir hükme ulaştığında galib zannına göre hüküm vermektedir. Bundan dolayı bu tür hükümler zannî hükümlerdir ve bunların bilgi/ilim-marife olarak adlandırılması doğru değildir.³⁵ Bundan dolayı İbn Fûrek, fıkıhın tanımında ilim/marife

³¹ İbn Fûrek'in yaptığı bu tanımı benzer şekilde Şîrâzî ve Cuveynî de yapmaktadır. Bâcî ise fıkıh "şer'î hükümleri bilmek" olarak tanımlamaktadır. İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 139; Bâcî, *el-Hudûd*, 101; Şîrâzî, *el-Luma' fî usûli'l-fıkıh*, thk. Muhyiddin Dîb Misto, Yûsuf 'Alî Budeyvî (Beyrût, Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2008/1429), 34; *Şerhu'l-Luma'*, thk. 'Abdulmecîd et-Turkî (Tûnus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2012/1433), 1: 158; İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Me'âli Ruknuddîn 'Abdumelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf, *Metnu'l-Varakât* (Riyâd: Dâru's-Samî'î, 1996/1416), 7.

³² Ebû Muhammed Tâcuddîn 'Abdurrahmân b. İbrâhîm b. Sibâ' el-Fezârî *Firkâh*, *Şerhu'l-Varakât*, thk. Muhammed Hâsen Muhammed Hâsen İsmâ'îl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 81-85.

³³ Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 1: 159.

³⁴ Bu eleştiriler ve eleştirilere verilen cevaplar için bk. Cuveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh*, thk. 'Abdul'azîm Maḥmûd ed-Dîb (MıŖır: Dâru'l-Vefâ, 2012/1433), 1: 74.

³⁵ *Firkâh*, *Şerhu'l-Varakât*, 86-88.

kelimeleri yerine idrak kelimesini kullanmıştır. Şîrâzî'nin ifade ettiği üzere zanna ve bilgiye dayalı olan bütün fikhî hükümlerin, fıkıh tanımında yer alabilmesi için, tanımda ilim/marife kavramları yerine “idrak etme” ifadesinin kullanılması daha uygundur.³⁶

İbn Fûrek, *usûlü'l-fıkıh* “Şer'î bir hükme nass olarak delalet eden kat'î şer'î delil[ler]” olarak tanımlamaktadır.³⁷ İbn Fûrek'in *fıkıh usûlünü* “kat'î şer'î delil[ler]” olarak tanımlaması, bunlarla amel etmenin gerekliliğinin kat'î olmasından kaynaklanmaktadır. Gerekli şartları taşıdıklarında Kitâb, sünnet, icmâ ve kıyâsla amel edilmesi kat'îdir. Onun *fıkıh usûlünü* kat'î şer'î deliller olarak tanımlaması, fikhî hükümlerin zannî olduğuna; dolayısıyla ilim olarak değerlendirilmemesi gerektiğine dayanan itirazlardan kaçınma amacını taşıması muhtemeldir. Çünkü fikhî hükümlerin zannî olduğu, bundan dolayı bilgi olarak adlandırılmasının doğru olmadığı eleştirilerine cevap veren Cuveynî, İbn Fûrek ile benzer düşünceleri ileri sürmektedir. Buna göre fikhî bilginin aslı olan delillerle amel etmek kat'îdir. Fikhî hükümler de bu delillerden üretildiği için fikhî hükümler bilgi olarak adlandırmaktadır.³⁸ Bu şekilde haber-i vâhid veya kıyâsa dayanan şer'î hükmün kendisi zannî olmasına rağmen, bu deliller ile amel edilmesi kat'î olduğu için bu yolla elde edilen hükümlerin ilim olarak adlandırılması mümkün olacaktır.³⁹

İbn Fûrek *fıkıh* ve *fıkıh usûlü* kavramaları dışında genelde klasik fıkıh usûlü eserlerinin mukaddime bölümlerinde ele alınan ıstıhlara değinmektedir. O *'ilimi* “bilineni olduğu hal üzere bilmek” olarak tasvir ederken⁴⁰ *cebh* ise “tasavvur edilen [şeyi] olduğu halin dışında tasavvur edilmesi” olarak tanımlamaktadır.⁴¹ İbn Fûrek'in *'ilim* tanımı genelde Eş'arîlerin benimsediği tanımdır.⁴² O *zannı*, “birinin [muhtemel manaya delaletinin] diğerinden daha açık (güçlü) olduğu iki durumun mümkün (câiz) olması” olarak tanımlarken⁴³ *ğalebetu'z-zannı* ise “iki mümkünden (câiz) birinin diğerinde üstün (tağlib) olması” şeklinde açıklamaktadır.⁴⁴ İbn Fûrek *şekki*, “birinin diğerine üstünlüğü olmayan iki durumun mümkün (tecviz) olması” olarak tanımlamaktadır.⁴⁵

³⁶ Şîrâzî, *Şerhul-Luma'*, 1: 159.

³⁷ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 139.

³⁸ Cuveynî, *el-Burbân*, 1: 74.

³⁹ Firkâh, *Şerhu'l-Varakât*, 87-88.

⁴⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 76.

⁴¹ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 158; benzer tanım için bk. Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 3.

⁴² Eş'arîlerin ilim tanımı için bk. Davut Eşit; Muhammet Enes Kala, “Onüçüncü Yüzyıl İslâm Hukuk Felsefesinde Bilginin Mahiyeti -Âmidî ve Zerkeşî Örneği-” *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri* (Anakra: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2014), 188-209.

⁴³ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 148; Şîrâzî ve Ferrâ'nın zann tanımı bu şekildedir. Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 3; Ferrâ', *el-'Udde*, 1: 83.

⁴⁴ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 149; benzer tanımlar için bk. Bâcî, *el-Hudûd*, 97-98; Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 4.

⁴⁵ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 149; aynı tanım Bâcî, Ferrâ' ve Şîrâzî tarafından da zikredilmektedir. Bâcî, *el-Hudûd*, 98; Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 3; Ferrâ', *el-'Udde*, 1: 83.

2.2. [Ahkâm Bahsi]

İbn Fûrek *icâb* ve *vâcib* için iki ayrı tanım yapmaktadır. O *icâbı*, fiilin mucebbinin (icâbin gerektirdiği sonucu) ve içeriğinin veya kendisinin ve bedeli varsa bedelinin terkinin haram olması yönüyle [fiili yerine getirmekle] itaat etmek ve o fiili yapmaya devam etmek” olarak tanımlarken, *vâcibi* ise “her ne şekilde olursa olsun yapılmadığında veya [mükellefin vâcib olan] fiili terk etmesi durumunda kötülenme ve azarlanma gerektiren [fiil]” olarak tanımlamaktadır.⁴⁶ Bâkıllânî’nin zikrettiği *icâb* ve *vâcib* tanımları, İbn Fûrek’iyle aynıdır.⁴⁷ Bâkıllânî’nin ifadelerinden *icâb* ve *vâcib*in neden birbirinden farklı olduğunu öğrenme imkânımız bulunmaktadır. Ona göre *vâcib* [bizatihi mükellefin] yapması gereken [kesin ve bağlayıcı olan] fiildir. *İcâb* ise bundan farklıdır. *İcâb* mükellefin [yaptığı fiilin] sıfatıdır.⁴⁸ Buradan anlaşıldığı kadarıyla şâri’nin bir fiilin yapılmasını kesin ve bağlayıcı tarza istemesi *icâb*’⁴⁹ *icâbâ* konu olan ve bir anlamda *vucûb* ile nitelen mükellefin fiili *vâcib* olarak adlandırılmaktadır.⁵⁰ Zerkeşi de benzer şekilde *icâbın* “nefiste kâim olan talep” anlamında olduğunu, *vâcibin* ise bizatihi mükellefin fiili olduğunu belirtmektedir.⁵¹ Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse şâri’in yapılmasını istediği ve [onun nefsinde kaim olan mana] *icâb*, talebe bağlanan sonuç “*vucûb*”, yapılması talep edilen mükellefin fiilin kendisi ise “*vâcib*”tir.⁵² Aşağıda görüleceği üzere İbn Fûrek, *nedb-mendûb* ve *ibâha-mubâh* kavramlarını birbirinden ayırmaktadır.⁵³ *İcâb-vâcib* ayırımında olduğu gibi, *nedb* şâri’nin bir şeyin yapılmasını kesin ve zorunluluk olmaksızın istemesi iken, *mendûb* ise mükellefin bizatihi *nedbe* konu olan fiili yerine getirmesidir. Keza *ibâha* şâri’nin mükellefe bir şeyi yapmada izin vermesiyken, *mubâh* ise bizatihi mükellefin fiilidir. Esasen bu ayırım usûlcülerin ve fakihlerin hükmü tanımlarken farklı yaklaşım sergilemelerinden kaynaklanmaktadır. Usûlcülere göre hüküm, şâri’in mükellefin fiillerine ilişkin hitabı iken, fakihlere göre ise mükellefin fiillerine ilişkin olan şer’î vasıftır. Yanî şâri’in talebi *icâb*, *nedb*, *tahrîm* ve *kerâhe* iken, bu talebin bağlandığı mükellefin fiili *vâcib*, *mendûb*, *haram* ve *mekrûh* olmaktadır.

Bâcî’nin zikrettiği *vâcib* tanımı mahiyet olarak İbn Fûrek’in tanımına benzerdir. Bâcî İbn Fûrek’in zikrettiği “yerme ve azarlanma” ifadesi yerine “ceza/’ikab” kelimesini kullanmaktadır.

⁴⁶ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 136.

⁴⁷ Ebû Bekr Muḥammed b. Ṭayyib b. Muḥammed el-Başrî el-Bâkıllânî, *et-Taḳrîb ve’l-irşâd fî usûli’l-fıḳh*, thk. Muḥammed es-Seyyid Osmân (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2012/1433), 157; 259.

⁴⁸ Bâkıllânî, *et-Taḳrîb*, 260.

⁴⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, “Vâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 411.

⁵⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, “Vâcib”, 42:411.

⁵¹ Ebû ‘Abdillâh Bedruddîn Muḥammed b. Bahâdır b. ‘Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Baḥru’l-muḥîṭ fî uşûli’l-Fıḳh* (B.y.:Dâru’l-Kutûbî, 1994/1414), 1:233.

⁵² Zekiyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûli’l-Fıḳh)*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 312.

⁵³ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 136-138.

“yerme ve azarlanma-ceza/‘ikâb”ın tanımında zikredilmesi *vâcibi*, *mendûb*tan ayırmak içindir. Keza “[mükellefin *vâcib* olan] fiili terk etmesi” durumunda cezanın gerekli olacağına dair kaydın zikredilmesini, *vâcib*in terki ile *mubâh* ve *mendûb*un terkinin birbirinden ayırmak içindir. Çünkü farz namazın terk edilmesi örneğinde olduğu gibi, hangi eylem olduğuna bakılmaksızın mükellefin herhangi bir eylemi yapmak suretiyle *vâcibi* terk ederse cezaya müstahak olur. Çünkü mükellef bizatihi *vâcibi* terk etmektedir. Buna mukabil günah olan bir eylemi yapmak suretiyle *mubâh* ve *mendûb* olan bir şeyi terk eden mükellef cezaya müstahak olur, ancak cezanın gerekliliği *mubâh* ve *mendûb* olan bir şeyi terk ettiği için değil günah olan bir eylemi yaptığı içindir. Nitekim *mubâh* ve *mendûb* olan bir şeyin günah olmayan bir fiil nedeniyle terk edilmesi cezayı gerektirmez. Ancak *vâcib* böyle değildir. Bundan dolayı *vâcib*in terkinin, *mubâh* ve *mendûb*un terkinden ayırmak için tanımında “[mükellefin *vâcib* olan] fiili terk etmesi” ifadesi zikredilmektedir.⁵⁴

İbn Fûrek, *nedb-nefi* “zorunluluk ve kesinlik olmaksızın bir fiilin yapılmasında mükellefin muhayyer olduğu söz” olarak tanımlarken, *el-mendûb ileybi* ise “yapılması emredilen [mükellefin bizatihi o] fiili terk edildiğinde kınama ve günah gerektirmeyen” şeklinde bir tanımlama yapmaktadır.⁵⁵ Bâkîllânî’nin *nedb* tanımı İbn Fûrek’in *mendûb* tanımıyla mahiyet olarak aynıdır. Ancak Bâkîllânî, *nedb* için farklı ifadelerle bir tanımlama yapmaktadır⁵⁶ ki bu durum *mendûb* ve *nedb*in birbirinin yerine kullanıldığını göstermektedir.⁵⁷ Cuveynî’nin zikrettiği *mendûb* tanımı İbn Fûrek’in tanımıyla aynıdır. Ancak Cuveynî, tanıma “şer’î olarak...” kaydını koymayı tercih etmektedir.⁵⁸ *Mendûb* tanımında “emredilen” ifadesi, *mendûb*un emredilen bir hüküm olmadığı görüşünü ileri sürenlere karşı olarak özellikle zikredilmektedir. Bâcî *mendûb*un emredilen hüküm olduğu görüşünü tanımında daha açık olarak belirtmek için *mendûb*un tanımına “yapılması sevap olan” ifadesini eklemektedir.⁵⁹

İbn Fûrek’e göre *ibâhâ*, “sadece (mutlak) izin” manasına gelmektedir.⁶⁰ O, *mubâh* kavramını, “övme ve yerme söz konusu olmaksızın muhatabın bizatihi *ibâhâ* olması yönüyle bir fiili terk etme ve yapma konusunda serbest bırakılması” olarak tanımlamaktadır.⁶¹ Bâkîllânî ve Cuveynî’nin yaptığı *mubâh* tanımı mahiyet olarak İbn Fûrek’in tanımına benzerdir. Ancak Bâkîllânî ve Cuveynî, *mubâh*ın şer’î bir teklif olduğunu ve aklın bu konuda herhangi bir rolünün

⁵⁴ Bâcî, *el-Hudûd*, 112.

⁵⁵ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 136-137; Bâcî’nin tanımında mahiyet olarak bu şekildedir. Bâcî, *el-Hudûd*, 113.

⁵⁶ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 259.

⁵⁷ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 155.

⁵⁸ Cuveynî, *Kitâbu’t-telhîs fî usûli’l-fıkḥ* (Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, ts), 1:162.

⁵⁹ Bâcî, *el-Hudûd*, 113.

⁶⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 137; Şîrâzî’nin *ibâhâ* tanımı bu şekildedir. Keza o İbn Fûrek gibi *ibâhâ* ve *mubâh* kavramları için farklı tanımlar yapmaktadır. Şîrâzî, *el-Mulahḥaş*, 18.

⁶¹ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 137-138.

bulunmadığını göstermek için tanıma “şer‘ yönüyle veya Allâh tarafından verilen izin” kaydını eklemektedirler.⁶² Bâcî de *mubâh* tanımına “şer‘ yönüyle sabit olan...” ifadesini eklemektedir. Bâcî bu ifadeyi *ibâha*, *bazır* ve *vucûb* gibi şer‘î hükümlerin belirlenmesinde aklın rolünün olmadığını, bunların ancak şer‘ ile sabit olduklarını belirtmek amacıyla zikrettiğini vurgulamaktadır. Tanımda “bizatihi *ibâha* olması yönüyle bir fiili terk etme” ifadesinin zikredilmesinin nedeni, *mubâh* bir fiilin günah işlemek suretiyle terk edilmesi durumunda cezanın gerekli olduğunu ancak bu gerekliliğin *mubâh* fiili terk etmekten değil, günah olan eylemi yapmaktan kaynaklandığını vurgulamak içindir.⁶³

İbn Fûrek’e göre “*mabzûr- harâm- el-vâcibu terkub* kavramlarının manası aynı olup, “yapılması yasaklanan” manasında kullanılmaktadır.⁶⁴

2.3. [Elfâz Bahsi]

İbn Furek *emri*, “itaat gerektiren söz” *nehyi* ise “fiilin terk edilmesini gerektiren söz” olarak tanımlamaktadır.⁶⁵ Onun bu ifadeleri dikkate alındığında *emir* ve *nehyi* kavrl/söz olarak değerlendirdiği, fiilleri mecazen *emir* kapsamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

İbn Fûrek *nass* kavramını “nass (kesin) olması yönüyle sadece bir mana dışında başka bir manaya ihtimali olmayan” [lafız] olarak tanımlamaktadır.⁶⁶ İbn Fûrek’in *nass* tanımı, sadece bir yönden te’vile ihtimali olmayacak şekilde manası açık ve kesin olan hitap anlamındadır.⁶⁷ Bu görüş Hanefîlerin dışındaki diğer usûlcülerin büyük çoğunluğu tarafından benimsenmektedir.⁶⁸ Bâcî ve Ferrâ’ *nassı* “beyân bakımından en yüksek mertebeye yükseltilen [lafız]” olarak tanımlarken, İbn Fûrek’in yaptığı tanıma da değinmektedirler.⁶⁹

İbn Fûrek, *zâbir* “iki duruma (manaya) ihtimali olup birinin [muhtemel manaya delaleti bakımından] diğerinden daha açık (güçlü) olduğu [lafız]” olarak tanımlamaktadır.⁷⁰ Hanefî, Şii ve Mu‘tezilî usûlcülerin dışındaki usûlcülerin büyük çoğunluğunun benimsediği bu tanıma göre, zahir te’vile ihtimali olmayan *nass*tan mahiyet olarak farklıdır. Buna göre *zâbir*, “bazen muhtemel olduğu iki anlamdan birini ifade etmede diğerine göre daha baskın, daha açık olan lafız bazen de tevil ihtimali bulunan lafız” şeklinde değerlendirilmektedir.⁷¹

⁶² Cuveynî, *et-Telhîs*, 1:161; 250; Bâcî, *el-Hudûd*, 154.

⁶³ Bâkîllânî, *et-Taqrîb*, 154; Bâcî, *el-Hudûd*, 113.

⁶⁴ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 138.

⁶⁵ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 135; Bâkîllânî’nin zikrettiği nehiy tanımı İbn Fûrek’in tanımıyla aynıdır. Bâkîllânî, *et-Taqrîb*, 458.

⁶⁶ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 140; benzer tanımlama için bk. Şîrâzî, *el-Me‘ûne* 27; *el-Mulâhhaş*, 8

⁶⁷ İbn Fûrek ile benzer bir *nass* tanımı yapan Şîrâzî, *nassın* te’vile ihtimali olmayan lafız olarak da tanımlandığını belirtmektedir. Şîrâzî, *el-Mulâhhaş*, 8; İltâş, *Fıkıh Usulünde Mütekekkîm Metodunun Delalet Anlayışı*, 152.

⁶⁸ İltâş, *Fıkıh Usulünde Mütekekkîm Metodunun Delalet Anlayışı*, 152.

⁶⁹ Bâcî, *el-Hudûd*, 105; Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 137-138.

⁷⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 142; benzer tanımlama için bk. Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 140; Şîrâzî, *el-Me‘ûne*, 27; *el-Mulâhhaş*, 9.

⁷¹ İltâş, *Fıkıh Usulünde Mütekekkîm Metodunun Delalet Anlayışı*, 163; 166.

İbn Fûrek'e göre *te'vil* "sözü zahiri dışında ihtimali olan başka bir tarafa (manaya) hamletmek"tir.⁷² Bu tanım genel olarak kelâmcı usûlcüler tarafından yapılmaktadır.⁷³ İbn Fûrek ile aynı *te'vil* tanımı yapan Bâcî'ye göre, kelâmın ihtimalli olduğu manalarından bir tanesi vaz, isti'mâl ve örf bakımından diğerlerinden daha açıktır.⁷⁴ Bir kelâm varit olduğunda onu *zâbirine* hamletmek gerekir. Ancak *zâbirine* dışından ihtimalli olduğu manalardan birine hamletmeyi gerektiren bir delil varsa o zaman *zâbirine* değil, ihtimalli olduğu manaya sarf edilir.⁷⁵ Hanefî usûlcüler ise *te'vil* ve *muevvelâ müşterek* lafızla ilişkilendirerek daha dar kapsamlı bir *te'vil* anlayışına sahiptirler.⁷⁶

İbn Fûrek'e göre *mubkem* üç manada kullanılmaktadır:⁷⁷

1. Nazım ve tertip bakımından *mubkem*

2. *Mufesser* manasındaki *mubkem*

Bu anlamdaki *mubkem* kelâmcı usûlcüler tarafından benimsenmektedir. Onlar muhkemi *mufesserde* olduğu gibi "anlamını açık olarak ifade eden hitap" şeklinde bir tanım getirmektedirler.⁷⁸ Ferrâ'nın ifade ettiği üzere bu manadaki *mucmel*, *nass* lafzın sıfatı manasında olan *mucmeldir*.⁷⁹ Bâcî, Ferrâ' ve Şîrâzî, *mubkem*'in *mufesser* manasındaki *mubkem* ve *nesh* edilemeyen manasında iki kullanımı olduğunu belirterek İbn Fûrek'in düşüncesini tekrarlamaktadırlar.⁸⁰

3. Nesh edilme imkânı olmayan manasındaki *mubkem*

Bu kısımdaki *mubkem*'in anlamı "hükmü ebedi olan" şeklindedir. İbn Fûrek'in verdiği bu anlam usûlcülerin terminolojisinde "değişmez (muhkem) yorumlanmaya ihtimal vermeyecek şekilde, kaldırılmayı ve değişmeyi kabul etmeden bizzat kendisi açık bir mana anlatan sözdür."⁸¹ şeklinde ifade ettikleri *mubkem* tanımına denk gelmektedir. Bu Hanefî usûlcülerin "anlamı kesin, başka türlü yorumlanma, tahsise uğrama ve nesh edilme ihtimali bulunmayan lafız"⁸² şeklindeki kullanıma yakındır.

İbn Fûrek'e göre *muteşâbili* "[manası] *muşkil* (karmaşık) olup, [anlaşılması] için düşünme ve araştırmaya ihtiyacı olan"dır.⁸³ Aynı tanımlama Bâcî ve Şîrâzî tarafından da yapılmaktadır.⁸⁴

⁷² İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 146-147; Bâcî'nin ve Şîrâzî'nin tanımı bu şekildedir. Bâcî, *el-Hudûd*, 105; Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 8.

⁷³ İltâş, *Fıkıh Usulünde Mütevellim Metodunun Delalet Anlayışı*, 186.

⁷⁴ Bâcî, *el-Hudûd*, 109.

⁷⁵ Bâcî, *el-Hudûd*, 109.

⁷⁶ İltâş, *Fıkıh Usulünde Mütevellim Metodunun Delalet Anlayışı*, 188.

⁷⁷ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 144-154.

⁷⁸ İltâş, *Fıkıh Usulünde Mütevellim Metodunun Delalet Anlayışı*, 155.

⁷⁹ Ferrâ', *el-'Udde*, 1: 151.

⁸⁰ Bâcî, *el-Hudûd*, 108; Ferrâ', *el-'Udde*, I/151-152; Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 10.

⁸¹ Abdulvahhâb Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi (İlmu Usûli'l-Fıkıh)*, trc. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 316.

⁸² Osman Güman, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/33 (2012/2), 122.

⁸³ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 147.

⁸⁴ Bâcî, *el-Hudûd*, 108; Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 10; Benzer tanımlama için bk. Ferrâ', *el-'Udde*, 1: 152.

Muteşâbih kavramı kelâmcı usûlcüler tarafından *mucmel* ile aynı anlamda kullanılmaktadır.⁸⁵ Çünkü ikisinde de mananın anlaşılması söz konusudur. Nitekim İbn Fûrek, *mucmel* “kendi lafzından manası anlaşılmayan şey” olarak tanımlamaktadır.⁸⁶ Ona göre *mucmel* lafzın anlaşılması için *mucmel* lafzının dışında harici bir karineye ihtiyaç vardır.⁸⁷ “Manasının anlaşılabilmesi” bir anlamda *mucmel* bir manasının olduğunu göstermektedir. Bu durumda *mucmel* herhangi bir manası olmayan *mubmel* lafızdan ayrılmaktadır.⁸⁸ *Mucmel* karşıtı olarak İbn Fûrek’e göre *mufesser* “tereddütsüz bir şekilde kendisiyle neyin kastedildiği bilinen şey”dir.⁸⁹

İbn Fûrek *hakikat*ın iki anlamda kullanıldığını belirtmektedir:⁹⁰

1. Bir şeyi tanımıyla, açıklamasıyla ve kendisinden dolayı hak ettiği manayla nitelemektir. Esasen bu mana bir şeyin mahiyetini kastetmektir. Diğer bir ifadeyle bir şeyin mahiyeti demektir. Bu anlamda kullanılan *hakikat*ın zıddı yani *meccâz*dan bahsetmek mümkün değildir.⁹¹

2. Sözü *hakikat*ı olup “kast edilen bir sözün aslında kendisi için vaz edilen [manada] kullanılması”dır. *Mecâz*ın mukabili olarak kullanılan *hakikat* kavramının manası budur.⁹² Çünkü İbn Fûrek’e göre *meccâz* “vaz edildiği şeyin (mananın) dışında kullanılan her türlü lafız”dır.⁹³ Bâcî, Ferrâ’ ve Şîrâzî’nin *meccâz* tanımı İbn Fûrek’in yapmış olduğu tanımla aynıdır.⁹⁴

İbn Fûrek *nesbe* “önceki hitapla sabit olan hükmün ortadan kaldırıldığına delalet eden ve daha sonra gelen hitaptır. Şayet sonraki hitap olmasaydı önceki hüküm sabit olacaktı.” şeklinde geniş bir tanımlama yapmaktadır.⁹⁵ Onun bu ifadeleri Şîrâzî,⁹⁶ Cuveynî⁹⁷ ve Gazzâlî⁹⁸ tarafından aynı lafızla zikredilmektedir. Bâcî ise mahiyet olarak İbn Fûrek’in ifadelerine benzer bir tanım yapmaktadır.⁹⁹ Şîrâzî, Cuveynî, Gazzâlî ve Bâcî’nin bu nesbe ilişkin yaptıkları açıklamaların birbirine yakın olması, *nesbe* ilişkin yaklaşımlarının aynı olduğunu göstermektedir. İbn Fûrek

⁸⁵ İtaş, *Fıkıh Usulünde Mütekekkîlîm Metodunun Delalet Anlayışı*, 195.

⁸⁶ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 147; benzer tanım Bâcî, Ferrâ’ ve Şîrâzî tarafından da yapılmaktadır. Bâcî, *el-Hudûd*, 108; Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 142; Şîrâzî, *el-Mulahhas*, 10.

⁸⁷ İbn Fûrek, *el-Muhtasar*, 1:91.

⁸⁸ İtaş, *Fıkıh Usulünde Mütekekkîlîm Metodunun Delalet Anlayışı*, 195.

⁸⁹ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 147; benzer tanımlama için bk. Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 151; Şîrâzî, *el-Mulahhas*, 10.

⁹⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 145; Bâkîllânî, Ferrâ’, Şîrâzî ve Gazzâlî de bu sınıflamayı yapmaktadır. Şîrâzî, *el-Mulahhas*, 13; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mustasfâ İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, trc. H. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 2: 12; Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 172; İtaş, *Fıkıh Usulünde Mütekekkîlîm Metodunun Delalet Anlayışı*, 107.

⁹¹ İtaş, *Fıkıh Usulünde Mütekekkîlîm Metodunun Delalet Anlayışı*, 107.

⁹² Benzer hakikat tanımı için bk. Bâcî, *el-Hudûd*, 111.

⁹³ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 145; İtaş, *Fıkıh Usulünde Mütekekkîlîm Metodunun Delalet Anlayışı*, 107.

⁹⁴ Bâcî, *el-Hudûd*, 111; Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 172; Şîrâzî, *el-Mulahhas*, 12

⁹⁵ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 143.

⁹⁶ Şîrâzî, *el-Luma*, 119-120.

⁹⁷ Cuveynî, *et-Telhis*, 2: 452.

⁹⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, 1:159.

⁹⁹ Bâcî, *el-Hudûd*, 109.

bedâ'yı ise “kişinin kendisine gizli olan (bilmediği) bilgiyi anlaması” olarak tanımlayarak *nesib* ile arasındaki farka dikkat çekmektedir.¹⁰⁰

Ona göre *‘umûm*, “eşit olan iki veya [sayıca] daha fazla olan şeyi kapsayan söz” iken¹⁰¹ *husûs* ise “hitapta kast edilmeyen şeyin (mananın), hitapta istenmesidir.¹⁰² Hitabın kapsamına dâhil olan mana (tahsis) konuşanın lafzının kapsamına kesinlikle dâhil değildir.

2.4. [Sünnet]

İbn Fûrek *sünnetâ*, “takip edilmesi (kendisine uyulması) için çizilen yol” olarak tanımlamaktadır.¹⁰³ İbn Fûrek *sünnetin* kısımlarını kendisiyle zarurî bilginin oluşup oluşmadığı ve isnadının muttasıl olup olmaması bakımından birkaç kısma ayırmaktadır. Buna göre “karinesiz bir şekilde kendisinden sonra zarurî bilginin oluştuğu [haber]” *mutevâtirdir*. “*Mutevâtirden* [derece olarak] aşağı olan ve [zarurî] *ilim* gerektirmeyen [haber]” ise *âbâd* haberdir. “İsnadı muttasıl olan” haber musned¹⁰⁴, “isnadı kesik olan” ise mürsel haberdir.¹⁰⁵ İbn Fûrek *sünnet* ile ilintili olarak *sabâbî*, *tabî’î* ve *‘adâlet* kavramlarını da tanımlamaktadır. Ona göre *sabâbî* “nebî (sav) ile arkadaşlık yapan” kimse iken¹⁰⁶ *tabî’î* ise “*sabâbî* ile arkadaşlık yapan” kişidir.

2.5. [İcmâ’]

İbn Fûrek’e göre *icmâ’* “[herhangi] bir hâdîsenin (ortaya çıkan yeni bir olayın) hükmü konusunda [ictihâd etmekle] mükellef olan asrın âlimlerinin (fakihlerinin) ittifak etmeleri”dir.¹⁰⁷ Cuveynî de İbn Fûrek’in ifadelerine yakın bir tanım yaptıktan sonra tanımda geçen “âlimler” ile kast edilenin “fakihler” olduğunu “hâdîse” ile kast edilenin ise “şer’î bir mesele” olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸ Ferrâ’ ise İbn Fûrek’in ifadeleriyle- küçük bir farkla- aynı tanımla yaptıktan sonra,

¹⁰⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 144;

¹⁰¹ İbn Fûrek, 142; Bâkıllânî’nin ‘umûm tanımı bu şekildedir. Bâkıllânî, *et-Takrîb*, 494. Bu tanım Cuveynî’nin de benimsediği tanımdır. Ancak Cuveynî ‘umûm yerine ‘amm tanımını tercih etmektedir. Cuveynî, *et-Telhîs*, 2:5; Şîrâzî’nin benimsediği ‘umm tanımı mahiyet olarak İbn Fûrek’in *el-Hudûd*’ta zikrettiği tanımla aynıdır. Şîrâzî’nin tanımı İbn Fûrek’in *el-Muhtaşar*’ında zikrettiği tanımla lafız olarak aynıdır. Benzer tanımlama Ferrâ’ tarafından zikredilmektedir. İbn Fûrek, *el-Muhtaşar*, 1/91; Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 140; Şîrâzî, *el-Me’ûne*, 28; *el-Mulahhaş*, 9;

¹⁰² İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 14142-143.

¹⁰³ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 149-150; Bâcî, Ferrâ’ ve Şîrâzî sünneti bu şekilde tanımlamaktadır. Ancak Şîrâzî tanıma “...istihbab olması yönüyle...” ifadesini tanıma eklemektedir. Bâcî, *el-Hudûd*, 113; Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 165; Şîrâzî, *el-Mulahhaş*, 17.

¹⁰⁴ Bâcî ve Şîrâzî’nin musned tanımı da bu şekildedir. Bâcî, *el-Hudûd*, 117; Şîrâzî, *el-Mulahhaş*, 21

¹⁰⁵ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 150-151; Şîrâzî’nin mürsel tanımı bu şekildedir. Şîrâzî, *el-Mulahhaş*, 21

¹⁰⁶ Benzer tanımlama için bk. Cuveynî, *et-Telhîs*, 2/414; Şîrâzî, *el-Mulahhaş*, 22.

¹⁰⁷ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 139; Bâcî’nin icmâ’ tanımı küçük bir farkla İbn Fûrek’in tanımıyla aynıdır. Bâcî tanımda “[ictihâd etmekle] mükellef” nitelemesine yer vermemektedir. Bâcî, *el-Hudûd*, 117; Şîrâzî ‘nin icmâ’ tanımı İbn Fûrek’in tanımıyla aynıdır. Şîrâzî, *el-Me’ûne*, 133.

¹⁰⁸ Cuveynî, *el-Varakât*, 14-15.

ittifâkın müctehidlerin sözleriyle veya bazılarının sözleri diğerlerini sukûtlarıyla ve bu şekilde asrın inkırâd etmesiyle bilindiğini belirtmektedir.¹⁰⁹

2.6. [Kıyâs]

İbn Fûrek'e göre *kıyâs* "iki bilinenden birini aralarındaki ortak illet sebebiyle hükmün varlığı (icâb-isbât) ve yokluğu (iskât-intifâ') yönüyle diğerine hamletmek"tir.¹¹⁰ İbn Fûrek'in bu tanımında zikrettiği "iki bilinen" *kıyâs*'ın rükünlerinden olan *asl* ve *fer'*dir. Keza tanımında "hükmün varlığı ve yokluğu yönüyle" ifadesinin zikredilmesi fakihler tarafından kullanılan şer'î *kıyâs* belirtmek içindir. Bu şekilde *asıl*'da var olan hüküm, *fer'*in *asla* hamledilmesiyle *fer'*'de de var olduğu, yine *asıl*'da olmayan hüküm, *fer'*in *asla* hamledilmesiyle hükmün *fer'*'de de olmadığı açıklanmaktadır.¹¹¹

2.6.1. Asıl

İbn Fûrek' göre *asl*, "kendisi dışındakilerin bilgisinin kendisi üzerinde bina edildiği [unsur]" *fer* ise "bilgisi kendisi dışındaki başka [şeyin] bilgisinden sonra gelen [unsur]"dur.¹¹² Cuveynî'nin *asıl-fer'* tanımı İbn Fûrek'in tanımına benzerdir.¹¹³

2.6.2. İlet

İbn Fûrek, *illet* "bulunduğu [şeyde] hükmü gerekli kılan [unsur]" olarak tanımlamakta ve fakihlerin şer'î emâreler için *illet* kavramını kullandıklarını belirtmektedir. İbn Fûrek'e göre şer'î emâreler için *illet*'in kullanılması, *illet*'in kapsamını genişletmek anlamına gelmektedir.¹¹⁴ Keza Tâcuddîn el-Firkâhî (ö. 690/1291) "*kıyâs* hükmü gösteren emâredir." şeklindeki yaklaşımı eleştirmektedir. Ona göre *kıyâs* bir nevi emâre olsa da her türlü emârenin *kıyâs* olarak değerlendirilmemesi doğru bir yaklaşım değildir.¹¹⁵ İbn Fûrek, şer'î emârelerin isim, sıfat ve hükümler olduğunu belirttikten sonra isimlere örnekler vermektedir. "su, toprak, kan, bey' akdi, şart, taharet, zihâr, ğasb ve keffâret" onun verdiği örneklerden bazılarıdır. İbn Fûrek şer'î emârelerin [hükme etkisi bakımından] varlıkları ve yoklukları arasında bir fark olmadığını belirterek şu örneği vermektedir: Yokluk durumundaki şer'î emâre namazda kıraatın ve ihrâm

¹⁰⁹ Ferrâ' tanımında "[ictihâd etmekle] mükellef" ifadesi yer almamaktadır. Ferrâ', *el-'Udde*, 1: 170.

¹¹⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 139-140; İbn Fûrek'in kıyâs tanımını benzer bir şekilde Bâcî *el-Hudûd* adlı eserinde zikretmektedir. Bâcî, *el-Hudûd*, 121.

¹¹¹ Bâcî, *el-Hudûd*, 121.

¹¹² İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 146; Bâcî asıl ve fer'î "sarhoş edici nebiz haramdır." hükmünü vererek açıklamaktadır. Ona göre buradaki kıyasın aslı hamırdır. Hamrın hükmü haram olduğuna göre aralarındaki ortak illetten dolayı fer' olan "sarhoş edici nebiz" de haramdır. Bâcî, *el-Hudûd*, 121.

¹¹³ Cuveynî, *el-Varakât*, 7.

¹¹⁴ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 153-154.

¹¹⁵ Firkâhî, *Şerhu'l-Varakât*, 106-107.

[tekbirinin] olmamasıdır. Çünkü bunlar [namazın] sıhhati için *'illet*dir. Aynı şekilde bunların yokluğu [namazın] fesâdı için *'illet*dir.¹¹⁶

İbn Fûrek *'illeâ* geçişli olup olmaması bakımında iki kısma ayırmaktadır: Birincisi *el-'illetu'l-mute'addiye* olup “fer’e geçiş yapan *'illet*”tir. İkincisi ise *el-'illetu'l-vâkife* olup, “fer’e geçiş yapmayan *'illet*”tir.¹¹⁷ *'illeâ*e ilgili benzer tanım ve sınıflama Bâcî, Ferrâ’ ve Şîrâzî tarafından yapılmaktadır.¹¹⁸ Yalnız Bâcî, geçişli *'illeâ* (*el-'illetu'l-mute'addiye*) “ash[n hükmünü] fer’e taşıyan *'illet*” olarak, geçişsiz *'illeâ* (*el-'illetu'l-vâkife*) ise “ash[n hükmünü] fer’e taşıyamayan *'illet*” olarak tanımlayarak *keyâs* için daha belirleyici bir tanım yapmaktadır.¹¹⁹ İbn Fûrek’e göre *ma'lûl*, “*'illeâ*n [varlığı] sonucu var olan hüküm”dür.¹²⁰ Bâcî ve Ferrâ’ *ma'lûl* yerine bizatihi hüküm (hükme konu olan fiil için sabit olan vasıf veya mu'tel leh) lafzını kullanmaktadırlar.¹²¹ Ferrâ’ hükmü varlık, yokluk, sıhât, fesâd, helâllik ve harâmlık benzeri vasıflarda *'illeâ*n gerektirdiği şeydir.¹²²

2.6.3. Sebeb ve Şart

İbn Fûrek *'illet* ile yakın olan terimlerden *sebeb* ve *şarta*¹²³ da değinmektedir. *Sebebi* lügat manasının “kendisiyle istenilen duruma ulaştıran” olarak vermekte ıstılahta ise “ister şart ister delil isterse de illet olsun hükmün kendisi için ortaya çıktığı [unsur]” olarak tanımlamaktadır.¹²⁴ Benzer yaklaşım Ferrâ’ tarafından da sergilenmektedir.¹²⁵ Onların bu yaklaşımları hükmün varlığını gösteren ve hükme ulaştıran her türlü unsuru *sebeb* olarak adlandırdığını göstermektedir.

İbn Fûrek *şart*n sözlük manasının “alâmet” olduğunu belirtmekte ve ıstılahta ise “şart koşulanın (maşrûtu) varlığı kendi varlığına dayanan ancak onun varlığı şart koşulanın varlığını gerektirmeyen (şey)” olarak tasvir etmektedir.¹²⁶ *Şart*n varlığı olması maşrûtu gerekli kılmaması *'illet* ile *şart* arasındaki temel ayırimdır. Çünkü *'illeâ*n varlığı hükmü gerekli kılmaktadır.¹²⁷

2.6.4. Tard

İbn Fûrek’in *keyâs* meseleleriyle ilgili değindiği terimlerden bir tanesi *tard*dır. Ona göre *tard* “*'illeâ*n bulunması sebebiyle hükmün de bulunması”dır.¹²⁸ Bâcî, Ferrâ’ ve Şîrâzî, İbn Fûrek ile aynı

¹¹⁶ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 153-154.

¹¹⁷ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 157.

¹¹⁸ Ferrâ’, *el-'Udde*, 1: 176; Şîrâzî, *el-Mulâhhaş*, 25.

¹¹⁹ Bâcî, *el-Hudûd*, 122-123.

¹²⁰ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 156; Benzer tanımlama için bk. Şîrâzî, *el-Mulâhhaş*, 25.

¹²¹ Bâcî, *el-Hudûd*, 122; Ferrâ’, *el-'Udde*, 1: 176.

¹²² Ferrâ’, *el-'Udde*, 1: 176.

¹²³ Abdurrahman Candan, *İslam Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri (Ta'lil)* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2005), 40.

¹²⁴ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 159-160.

¹²⁵ Ferrâ’, *el-'Udde*, 1: 182.

¹²⁶ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 155; Bâcî’nin tanımı mahiyet olarak bu şekildedir. Bâcî, *el-Hudûd*, 115.

¹²⁷ Bâcî, *el-Hudûd*, 115.

¹²⁸ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 155.

yaklaşımı sergilemektedir.¹²⁹ *Tard* 'illehin sıhhatinde şarttır.¹³⁰ Bâcî *tarda* sarhoş edici özelliği (müskir) bulunan nebizi örnek vermektedir. Ona göre bu tür nebiz aşırı keyif ve zevk veren (*şiddetun mutribetun*) bir içecektir. Bundan dolayı harâmdır.¹³¹ Sarhoş edici özelliği olan nebizde de hamrın yasaklanmasının 'illehi var olduğu için nebizin *harâm* olduğu hükmüne ulaşılmaktadır.

2.6.5. 'Aks

İbn Fûrek *tardın* tersi olarak değerlendirilebilecek 'aks terimini ise "illehin bulunmaması nedeniyle hükmün de bulunmaması" olarak tanımlamaktadır.¹³² Bâcî, Ferrâ' ve Şîrâzî, İbn Fûrek ile aynı yaklaşımı sergilemektedir.¹³³ Bâcî, 'akse, aşırı keyif ve zevk vermeyen her türlü içkinin harâm olmaması örneğini vermektedir. Yani 'illet olmadığı için harâmlık hükmü de yoktur.¹³⁴

2.6.6. Nakd

İbn Fûrek'e göre *nakd* "illehin bulunmasına rağmen hükmün bulunmaması"dır.¹³⁵ Bâcî, Ferrâ' ve Şîrâzî, İbn Fûrekle aynı tanımlı yapmaktadır.¹³⁶ Bâcî *nakda* şu örneği vermektedir: Hanefî birisi sirkenin hem necâsetin kendisini hem de kalıntılarını ortadan kaldırdığına dayanarak necâsetin suyun dışındaki bir sıvıyla da giderileceğini ileri sürmektedir. Mâlikî birisi bu hükmün yağ örneğiyle *nakd* olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre yağ necâsetin kendisini ve kalıntısını izale etmektedir. Buna karşılık Hanefilere göre yağ necâseti temizleyici değildir.¹³⁷ Yani suyun dışındaki sıvılarda da suyun izale edicilik özelliği olmasına rağmen su gibi temizleyici sayılmamaları 'illehin olmasına rağmen hükmün olmaması anlamında *nakd*dir.

2.6.7. Kesr

İbn Fûrek'e göre *kesr* ise "illehin manasının bulunmasına rağmen hükmün bulunmaması"dır.¹³⁸ Bâcî ve Şîrâzî İbn Fûrek ile aynı tanımlı yapmaktadır.¹³⁹ Bâcî, *kesri* [hükümde] lafzî olarak *nakd* olmamasına rağmen mana cihetiyle *nakd* olduğunu belirtmektedir. Bâcî, *kesre* şu örneği vermektedir: Hanefî birisi zimmiyi öldüren bir Müslüman'a kısâs uygulanacağını ileri sürmektedir. Buna delil olarak zimminin ebedî olmamakla beraber kanı koruma altında olduğunu göstermektedir. Nasıl ki kanı koruma altında olan Müslüman'a karşılık olarak onu öldüren kısıs

¹²⁹ Bâcî, *el-Hudûd*, 123; Ferrâ', *el-Udde*, 1: 177; Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 26.

¹³⁰ Ferrâ', *el-Udde*, 1: 177.

¹³¹ Bâcî, *el-Hudûd*, 123.

¹³² İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 155.

¹³³ Bâcî, *el-Hudûd*, 123; Ferrâ', *el-Udde*, 1: 177; Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 26.

¹³⁴ Bâcî, *el-Hudûd*, 123.

¹³⁵ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 156.

¹³⁶ Bâcî, *el-Hudûd*, 124-125; Ferrâ', *el-Udde*, 1: 177; Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 26.

¹³⁷ Bâcî, *el-Hudûd*, 124-125.

¹³⁸ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 156.

¹³⁹ Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 27.

uygulanabilir aynı şekilde kanı koruma altında olan zimmiye karşılık da Müslüman'a kısâs uygulanabilir. Mâlikî birisi ise buna karşılık bir müste'menin (eman verilmiş kişi) bir Müslüman tarafından öldürülmesi örneğinde olduğu gibi kanı korunmuş olan birisini öldüren Müslüman'a kısâsın uygulanmamasının imkânsız olmadığını ileri sürmektedir. Bu durumda müste'men kanı korunmuş olmasına rağmen onu öldüren Müslüman'a kısas uygulanmaz. Bâcî bu meselede Hanefî olan kişinin kanı ebedî olarak korunmuş olan kişiyle [kanı ebedî olarak korunmamış olan zimmi ve] müste'meni birbirinden ayırması gerektiğini aksi taktirde *kyâsın* geçersiz olacağına vurgu yapmaktadır.¹⁴⁰

2.6.8. Kalb

İbn Fûrek'e göre *kalbi* "hasmın *illette* ortak olması"dır.¹⁴¹ Şîrâzî ise, *kalbi* "hasmın müstedile *illet* ve *asıl* bakımından ortak olması" şeklinde tanımlayarak daha açıklayıcı ifadeler kullanmaktadır.¹⁴² Bu bir anlamda hükmün *illeh*nin hasım tarafından sorgulanmasıdır. Hüküm için ileri sürülen *illet*, esasında iddia sahibinin lehine değil aleyhine olduğu veya hem aleyhine ve lehine olduğu itirazı hasım tarafından yapılmaktadır. Bu durumda hasım iddia sahibinin bizatihi ileri sürdüğü *illeh* kendisini gerekçe göstererek hasmına itirazda bulunmaktadır. Bâcî *kalb* kavramını "hasmın müstedile [ileri sürdüğü] delil noktasında ortak olması" olarak tanımlamakta ve mahiyet itibariyle İbn Fûrek'le aynı yaklaşımı sergilemektedir. Yani müstedil *kyâs*la ispatlanan bir hüküm için delil ileri sürmektedir. Sâil ise aynı *illeh* bu hükmün tersine tatbik ederek *kalb* yapmaktadır. Bâcî *kalbe* şu örneği vermektedir: Mâlikî birisi ölümün teklifi ortadan kaldırdığı gerekçesiyle bey' akdinde muhayyerliğin mirasçılara intikalini ileri sürmektedir. Ölüm baygınlık ve akıl engeli (cünun) durumlarında olduğu gibi muhayyerliği geçersiz kılmaz. Hanefî birisi de aynı *illetle kalbde* bulunur. Ölüm teklifi ortadan kaldırır. Baygınlık ve akıl engeli (cünun) durumlarında olduğu gibi ölümden de muhayyerlik varislere intikal etmez.¹⁴³

2.7. Muaraza

İbn Fûrek'e göre *muaraza*, "hasmın (sâil) iddia ve hüccet bakımından [müstedil] ile eşit olması"dır.¹⁴⁴ Hasımın iddiası ve delili müstedilin iddiası ve delili ile eşit olması durumunda müstedilin hüküm için ileri sürdüğü *illeh* geçerliliği mümkün olmamaktadır.¹⁴⁵ Bâcî *muarazayı*, "hasmın müstedilin ileri sürdüğü delilin misli veya onun delilinden daha güçlü bir delil ile karşılık vermesi" olarak tanımlamaktadır. Şîrâzî'ye göre ise *muaraza*, "iki hasımdan birinin diğerinin delilini

¹⁴⁰ Bâcî, *el-Hudûd*, 125.

¹⁴¹ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 156.

¹⁴² Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 27.

¹⁴³ Bâcî, *el-Hudûd*, 125.

¹⁴⁴ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 157.

¹⁴⁵ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 157.

benzeri veya onun delilinden daha güçlü bir delil ile savunma yapması”dır.¹⁴⁶ Yani müstedil bir delil ortaya atar ve sâil onun delilinin sıhhatini kabul etmektedir. Ancak sâil müstedilin ileri sürdüğü delilin misli veya ondan daha güçlü bir delil ileri sürerek müstedile *muarazada* bulunmaktadır. Bâcî’ye göre sâil müstedilin ileri sürdüğü delilden daha zayıf bir delil ile *muarazada* bulunursa bu dil açısından *muaraza* olarak adlandırılırsa da cedel ilminde adlandırılan *muarazayı* tam olarak karşılamaz.¹⁴⁷

2.8. Fahve’l-hitâb ve Lahnu’l-hitâb

İbn Fûrek’e göre “*fahve’l-bitâb* ve *lahnu’l-[bitâb]*ı, hitabın bizatihi kendisinden anlaşılan [mana]”dır.¹⁴⁸ İbn Fûrek, *el-Hudûd* adlı eserinde “*fahve’l-bitâb* ve *lahnu’l-bitâb*” için aynı tanımları yapmasına rağmen *el-Muhtaşar*’da ise her ikisi için farklı tanımlar yapmaktadır. Bu göre *lahnu’l-bitâb* sözün ancak kendisiyle anlaşılabilirdiği/tamamlanabilirdiği gizli unsurdur. *Fahve’l-bitâb* ise lafzın dikkat çektiği manadır.¹⁴⁹ Benzer şekilde Şîrâzî’ye göre *lahnu’l-bitâb*, lafzın kendisinden anlaşılan ve gizli unsur iken, *fahve’l-bitâb*, lafzın dikkat çektiği manadır.¹⁵⁰ İbn Fûrek’in *el-Muhtaşar*’da yaptığı *fahve’l-bitâb* ve *lahnu’l-bitâb* tanımları benzer şekilde Bâcî tarafından da yapılmaktadır.¹⁵¹ Ferrâ’ ise “mantûk ile meskûtun hükmüne dikkat çekmek” olarak tasvir ettiğimi *mejhûmu*, *fahve’l-bitâb* ve *lahnu’l-bitâb* şeklinde iki kısma ayırarak İbn Fûrekle benzer yaklaşımı sergilemektedir.¹⁵² İbn Fûrek’e göre *delîlu’l-bitâb* ise “mantûkun hükmünün kendisi dışındakiler için [gerekli] olmaması”dır. Şîrâzî’nin ifadeleri lafız olarak, Bâcî’nin ki ise mahiyet olarak İbn Fûrek’in tanımına benzerdir.¹⁵³

Sonuç

Fıkıh usûlündeki ıstılah edebiyatı, fıkıh usûlü ilminin tedvininden sonra gerçekleşmiştir. Fıkıh usulündeki kavramsallaşma, fıkıh usûlü literatürünün oluşmaya başladığı dönemden itibaren başlamıştır. İstılah edebiyatının fıkıh usûlü literatüründen bağımsız olarak ortaya çıkması V./XI. yüzyılda gerçekleşmiştir. Fıkıh usûlü kavramlarının müstakil olarak ve derli toplu bir şekilde ele alındığı ilk eser İbn Fûrek’in *el-Hudûd* adlı eseridir. İbn Fûrek kendi döneminde âlimler arasında yaygın olan yaklaşık altmış fıkıh usûlü ıstılahını tanımlamıştır. Bunlar fıkıh usûlünün mükaddimât bölümlerinde yer alan kavramlar başta olmak üzere fıkıh usûlünün ana konuları olan Kitâb,

¹⁴⁶ Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 27.

¹⁴⁷ Bâcî, *el-Hudûd*, 126.

¹⁴⁸ İbn Fûrek, *el-Hudûd*, 140-141.

¹⁴⁹ İbn Fûrek, *el-Muhtaşar*, 1: 95.

¹⁵⁰ Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 13.

¹⁵¹ Bâcî, *el-Hudûd*, 110.

¹⁵² Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 152-154.

¹⁵³ Bâcî, *el-Hudûd*, 110; Şîrâzî, *el-Mulahhâş*, 12; Benzer tanımlama için bk. Ferrâ’, *el-Udde*, 1: 154.

sünnet, icmâ' ve kıyâs meselelerine ilişkin ıstılahlardır. İbn Fûrek sadece kavramları tanımlamakla yetinmemektedir. Genel olarak tanımlara ilişkin açıklamalara, tartışmalara ve örneklere değinmemektedir. Eser, yazılış amacına uygun olarak el kitabı niteliğinde muhtasardır. Bu anlamda eser fıkıh usûlü eğitimi için yardımcı kaynak olmanın yanında münazaralarda bulunan kişilere kavramların tanımlanması konusunda yol gösterici olduğunu söylemek gerekir.

İbn Fûrek'ten süre sonra fıkıh usûlüne dair ıstılah çalışmalarının yapılmış olması, onun bu alanda öncü olduğunu kanıtlar niteliktedir. İbn Fûrek'ten sonra Bâcî'nin *el-Hudûd*'u ile başlayan ıstılah yazımı, farklı mezheplere mensup usûlcülerin fıkıh usûlü eserlerinin girişinde yer verdikleri "el-Hudûd" bölümleriyle devam etmiştir. Keza İbn Fûrek'in eseri klasik dönemde yazılan "el-Hudûd" edebiyatını etkilemiştir. Bâcî'nin *el-Hudûd*'u başta olmak üzere Ferrâ'nın *el-Udde*, Şîrâzî'nin *el-Mulahhas*, Kelvezânî'nin *et-Tembîd* ve İbn 'Aķîl'in *el-Vâdih* adlı eserlerinde müstakil olarak yer verdikleri "el-Hudûd" bölümleri büyük ölçüde İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'undan etkilenmişlerdir. Bunun dışında Bâcî, Cuveynî, Şîrâzî ve Ğazzâlî'nin fıkıh usûlü eserlerinde yer alan ıstılahların tanımları, İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'undaki tanımlarla aynı veya onlara benzerdir. Bu durum İbn Fûrek'in *el-Hudûd*'unun fıkıh usûlündeki ıstılah yazımının oluşum ve gelişim sürecinde önemli bir kilometre taşı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- BÂCÎ, Ebu'l-Velîd Suleymân b. Hâlef b. Sa'd et-Tucîbî. *el-Hudûd fi'l-usûl (el-İşâre fi usûli'l-fıkḥ* ile birlikte). Thk. Muḥammed Ḥasen Muḥammed Ḥasen İsmâ'îl. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003/1424.
- BÂCÎ, Ebu'l-Velîd Suleymân b. Hâlef b. Sa'd et-Tucîbî. *İhkâmu'l-fusûl fi abkâmi'l-usûl*. Thk. 'Abdulmecid et-Turkî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995/1415.
- BÂKİLLÂNÎ, Ebû Bekr Muḥammed b. Tayyib b. Muḥammed el-Başrî. *et-Takrîb ve'l-irşâd fi usûli'l-fıkḥ*. Thk. Muḥammed es-Seyyid Osmân, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012/1433.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi. *Fıkḥ İlmî ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*. Haz. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016.
- BROCELMAN, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-arabî*. Trc. 'Abdulhalim en-Neccâr. 6 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1959.
- CANDAN, *Abdurrahman*. *İslam Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri (Ta'îl)*. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, 2005.
- CUVEYNÎ, İmâmu'l-Ḥarameyn Ebu'l-Me'âlî Ruknuddîn 'Abdumelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burbân fi usûli'l-fıkḥ*. Thk. 'Abdul'azîm Maḥmûd ed-Dîb. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2012/1433.
- CUVEYNÎ, İmâmu'l-Ḥarameyn Ebu'l-Me'âlî Ruknuddîn 'Abdumelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf. *Kitâbu't-telḥîs fi usûli'l-fıkḥ*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.
- CUVEYNÎ, İmâmu'l-Ḥarameyn Ebu'l-Me'âlî Ruknuddîn 'Abdumelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf. *Metnu'l-Varakât*. Riyâd: Dâru's-Samî'î, 1996/1416.
- DEMİR, Halis, "İslam Hukukunda Hudûd ve Istılah Edebiyatı". *Turkish Studies* 11/5 (2016): 199-226.
- DÖNMEZ, İbrahim Kâfi. "Vâcip", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 410-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- EŞİT; Davut; KALA, Muhammet Enes. "Onüçüncü Yüzyıl İslâm Hukuk Felsefesinde Bilginin Mahiyeti - Âmidî ve Zerkeşî Örneği-". Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2014: 188-209.
- EZHERÎ, Ebû Manşûr Muḥammed b. Aḥmed b. Ezher el-Herevî. *eş-Zâbir fi ğarbi elfâzi'l-İmâm eş-Şâfi'*. el-Kâhirâ: Dâru't-Talâi', 1994.
- HALLÂF, *Abdulvahhâb İslam Hukuk Felsefesi (İlmu Usûli'l-Fıkḥ)*. Trc. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Yayınları, ts.

- GÜMAN, Osman. “Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği”. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/33 (2012/2): 103-132.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed. *el-Mustasfâ İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. Trc. H. Yunus Apaydın. 2 Cilt. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- İBN ‘AḲÎL, Ebu’l-Vefâ’ ‘Alî b. ‘AḲîl b. Muḥammed b. ‘AḲîl el-Bağdâdî. *el-Vâdih fî Uşûli’l-Fıkh*. Thk. ‘Abdullâh b. ‘Abdilmuḥsin et-Turkî. 5 Cilt. Beyrût: Muessetu’r-Risâle, 1999/1420.
- İBN FÛREK, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Aşbâhânî. *Kitâbu’l-ḥudûd fî’l-uşûl (el-Hudûd ve’l-muvâda’ât)*. Thk. Muhammed Suleymânî. Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1999.
- İBN FÛREK, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Aşbâhânî. *Muḳaddime fî nuket min uşûli’l-fıkh*. (*Mecmu’u resâil min uşûli’l-fıkh*’ın içinde). Beyrût: el-Maṭba’atu’l-Ehliyye, 1906/1324.
- İBN FÛREK, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Aşbâhânî. *el-Muḥtaşar fî uşûli’l-fıkh*, (*İbn Fûrek ve arâubü’l-uşûliyye me’a tahkiki kitâbih* ile birlikte). Thk. Muḥammed Ḥassân ‘Avad. 3 Cilt. Dimeşq: Dâru’n-Nûr, 2014/1435.
- İBNU’S-ŞALÂḤ, Ebû ‘Amr Taḳıyyuddîn Osmân b. Şalâḥuddîn ‘Abdirrahmân b. Mûsâ es-Şhezûrî. *Ṭabaḳatu’l-fuḳabâi’s-Şâfi’iyye*. Thk. Muḥyuddîn ‘Alî Necîb. 2. Cilt. Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1992.
- İBN KESİR, Ebu’l-Fidâ’ ‘İmâduddîn ‘İsmâ’îl b. ‘Ömer. *Ṭabaḳatu’l-fuḳabâi’s-Şâfi’iyyin*. Thk. Enver el-Bâz. 2 Cilt. b.y. Dâru’l-Vefâ’, 2004/2425.
- İLTAŞ, Davut. *Fıkh Usulünde Mütevellim Metodunun Delalet Anlayışı*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, 2006.
- FERRÂ’, Ebû Ya’lâ Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Bağdâdî el-Kâdî. *el-‘Udde fî uşûli’l-fıkh*. Thk. Aḥmed b. ‘Alî b. Seyr b. el-Mubârekî. 5 Cilt. Riyâd: y.y. 1993.
- FİRĶÂḤ, Ebû Muḥammed Tâcuddîn ‘Abdurrahmân b. İbrâhîm b. Sibâ’ el-Fezâri. *Şerḥu’l-Varakât*. thk. Muḥammed Ḥasen Muḥammed Ḥasen İsmâ’îl. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2010.
- KAZVÎNÎ, Ebu’l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muḥammed er-Râzî el-Hemedânî. *Hilyetu’l-fuḳabâ’*. thk. ‘Abullâh b. ‘Abdilmuḥsin et-Turkî. Beyrût: eş-Şirketu’l-Muttahide li’-Tavzi’, 1983/1403.
- KELVEZÂNÎ, Ebu’l-Ḥattâb Maḥfûz b. Aḥmed b. el-Ḥasen el-Bağdâdî. *et-Tembîd fî uşûli’l-fıkh*. 4 Cilt. Mekke: Merkezü’l-Bahsi’l-‘İlmî ve İhyau Turâsi’l-‘Arâbî, 1985/1406.

- KIYICI, Selahattin. “Ezherî, Muhammed b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 65. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- OKUYUCU, Nail. “Fıkıh İstılahlarına Dair Bazı Değıniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lügatçesi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27 (2016): 593-635.
- SEZGİN, Fuat. *Târîhu't-turasi'l-'arabî*. Trc. Fehmî Hicâzî. 10 Cilt. Riyâd: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, 1991/1411.
- SUBKÎ, Ebû Naşr Tâcuddîn İbnu's-Sübkî 'Abdulvehhâb b. 'Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-kubrâ*. Thk. Maḥmûd Muḥammed Tanḥî-'Abdulfettâḥ Muḥammed el-Ḥulv. 10 Cilt. el-Ḳâhira: Maṭba'âtu 'İsâ el-Bâbî el-Ḥalebi, 1964/1383.
- ŞÂBAN, Zekiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkḥ)*. Trc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- ŞİRÂZÎ, Ebû İshâḳ Cemâluddîn İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf. *el-Luma' fî uşûli'l-fıkḥ*. Thk. Muḥyiddîn Dîb Misto-Yûsuf 'Alî Budeyvî. Dimeşḳ-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2008/1429.
- ŞİRÂZÎ, Ebû İshâḳ Cemâluddîn İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf. *Şerḥu'l-Luma'*. Thk. 'Abdulmecîd et-Turkî. 2 Cilt. Tûnus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2012/1433.
- ŞİRÂZÎ, Ebû İshâḳ Cemâluddîn İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf. *el-Mulabbas fî'l-cedel*, thk. Muhammed Yûsuf Ahundcân [Ahundhan] Niyâzî. Yüksek Lisans Tezi. Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1407.
- ŞİRÂZÎ, Ebû İshâḳ Cemâluddîn İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf. *el-Me'ûne fî'l-cedel*. Thk. 'Alî 'Abdul'azîz el-Ömeyrînî. Kuveyt: Cem'iyetu İḥyai't-Turâsi'l-İslâmî, 1987/1407.
- TURAL, Hüseyin. “İbn Fâris”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 479-481. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- YAVUZ, Yusuf Şevki. “İbn Fûrek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 495-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- ZEHEBÎ, Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osmân b. Kaymâz. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. Thk. Ömer 'Abdusselâm et-Tedmurî. 53 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1993/1413.
- ZERKEŞÎ, Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muḥammed b. Bahâdır b. 'Abdillâh. *el-Baḥru'l-muḥît fî uşûli'l-fıkḥ*. 8 Cilt. B.y. Dâru'l-Kutûbî, 1994/1414.